

HACI BEKTAŞ-I VELİ ÖĞRETİSİNDE AKLIN VE İLMİN YERİ*

THE PLACE OF REASON AND WISDOM IN DOCTRINE OF HACI BEKTAŞ-I VELİ

İbrahim GÜL**

Öz

Hacı Bektaş-ı Veli, İslam dinini günün koşullarına göre yorumlayan bir Türk sufusidir. *Makâlât* adlı eserinde yer alan “Dört Kapı Kırk Makâm” öğretisi kâmil insan yetiştirme basamaklarını gösteren bir program niteliği taşımaktadır. Hacı Bektaş-ı Veli’nin bu eserinde “akıl” ve “ilim” kavramlarına da yer verilmiştir. O “İlimden gidilmeyen yolun sonu karanlıktır” sözü ile ilmin önemini en veciz bir şekilde ortaya koymuştur. Bu çalışmanın amacı, bu öğretiye göre akıl-ilim ilişkisinin önemini ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla Hacı Bektaş Veli’nin *Makâlât*’ı ve farklı kaynaklar taranarak insan yaşamında aklın ve ilmin önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın yöntemi doküman taramaya dayalıdır. Araştırmanın yöntemine uygun olarak Hacı Bektaş Veli’nin *Makâlât*’ı ayrıntılı olarak taranmış, akıl ve ilim ile ilgili kısımlar çıkarılmıştır. Bazı yerlerde metnin orijinali değiştirilmeden verilmiştir. *Makâlât*’ta akıl ve ilim kavramları bir takım benzetmelerle ele alınarak işlenmiştir. Ona göre, akıl yeryüzünde Allah’ın terazidir. İman da akıl üzeredir. Aklın üç koruması: sabır, utanma ve kanaattir. İlim üçtür: muhkem ayetler, kesin farzlar, bunların dışındakilerdir. Hacı Bektaş Veli ilim öğrenmeyi ibadet etmekten öncelikli görmektedir. Yani Şeriatın ikinci makamı ilim öğrenmektir. Öyleyse ilim adamlarına da saygılı olmak gerekir. Hacı Bektaş Veli öğretisi, onun akla ve ilme ne kadar önem verdiğini göstermektedir. O bir bakıma Türk-İslam inancının bir sentezini yaparak günümüz İslam anlayışına da ışık tutmaya çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: Hacı Bektaş Veli öğretisi, *Makâlât*, akıl, ilim, âlim

Abstract

Hacı Bektaş-ı Veli is a Turkish Sufi who interpreted Islam according to the conditions of his time. Hacı Bektaş Veli’s *Makâlât* is a program that shows the stages of complete human development which is called as “Dört Kapı Kırk Makâm”. In this book of Hacı Bektaş-ı Veli, the concepts of “reason” and “wisdom” are also included. He simply explained these concepts by saying “Every path would be ended with darkness without wisdom”. The aim of this study is to reveal the importance of reason-wisdom relationship according to this doctrine. For this purpose, Hacı Bektaş Veli’s *Makâlât* and different sources were examined and the importance of reason and wisdom in human life was investigated. Document analysis method was used in the present study. In accordance with the method of the study, Hacı Bektaş Veli’s *Makâlât* was analyzed in detail and the parts related to reason and wisdom were especially focused. In some cases, the original quotes were used without any paraphrasing. The concepts of reason and wisdom in *Makâlât* were analyzed by a set of analogies. According to Hacı Bektaş, the reason is the balance of Allah on earth. Faith is related with and abided by reason. Reason can be protected by three ways: patience, shame and conviction. Wisdom should be based on three dimensions: the obvious verses, definite and explicit fards and those except for these dimensions mentioned. According to Hacı Bektaş Veli gaining wisdom is a priority for worship. So the second phase of Sharia is to gain wisdom. Therefore, individuals having wisdom should be respected by others. The doctrine of Hacı Bektaş Veli show how he gave importance to reason and

* Makalenin Geliş Tarihi: 23.10.2018, Kabul Tarihi: 27.11.2018. DOI: 10.31624/tkbbvd.2018.24

** Dr. Öğr. Üyesi Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Yön. ABD, igul@omu.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0501-8221>

wisdom. In this sense, he tried to shed light on the contemporary understanding of Islam by making a synthesis of the Turkish-Islamic faith.

Keywords: Hacı Bektaş Veli's doctrine, *Makâlât*, reason, wisdom, schola

1. Giriş

Hacı Bektaş Veli bir gönül insanı olup, “Dört Kapı Kırk Makam” öğretisi ile meşhurdur. Öğreti, “ham” bir insanın olgunlaşarak nasıl “kâmil” insan olabileceğinin basamaklarını gösteren bir program niteliğindedir. Tasavvuf konusunda olduğu kadar bir akıl ve bilim insanı olan Hacı Bektaş Veli’ye göre, her şeyin en büyüğü, ilim ve hilimdir (yumuşak huyluluktur). İlim ile Hakk’a yol bulunur. Hilim ile halka tahammül edilir (Bozkurt, 2011: 85). Hacı Bektaş Veli, “Madde karanlığı, akıl nuru; cehalet karanlığı, ilim nuru; nefis karanlığı marifet nuru; gönül karanlığı da aşk nuruyla aydınlanır” buyurmaktadır (Gülçiçek, 2003: 271).

Hacı Bektaş Veli ile ilgili yapılmış çalışmalara bakıldığında, “Hacı Bektaş Veli *Makâlât*’ında Akıl-İman İlişkinin Din Felsefesi Açısından Tahlili” (Ulutürk, 2013); “Erdemli İnsan Yetiştirme Modeli: Hacı Bektaş-ı Velî Felsefesinden Çağcıl Eğitim Sistemleri İçin Bazı Çıkarımlar” (Bayar ve Bayar, 2014); “Hacı Bektaş Veli’nin Yaşam Felsefesi İnanç ve Öğretisi” (Gülçiçek, 2003); “Toplumsal Açından Erenlerin Ser Çeşmesi: Hacı Bektaş Veli” (Aktaş, 2000); “Alevilik ve Bektaşilikte Gönül Eğitimi” (Çelik, 2014); “Hacı Bektaş Velî Öğretisinde İtikadî Unsurların Menşei” (Korkmaz, 2011) gibi çalışmalara rastlanmaktadır. Hacı Bektaş Veli’nin akıl ve ilim kavramlarını ele alan çalışmaların ise sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın bu konuda bir boşluğu doldurması ve farkındalık yaratması beklenmektedir.

2. Akıl

Arapça bir kelime olan akıl, düşünme, anlama ve kavrama gücü, us anlamına gelmektedir (TDK, 2018). Anlayıcı bir kuvvet olan akıl, dünyada yalnızca insana verilmiştir. Akıl sayesinde insan Hakk’ı batıldan ve iyiyi kötüden ayırabilir. Hayvanlar bazı şeyleri yapma kabiliyetine sahip olsalar da onların akılları yoktur. Hayvanlar zekâları sayesinde birbirleriyle anlaşır. Bu bakımdan akıl ve zekâ kavramları birbirine karıştırılmamalıdır.

Zekâ sözlükte, düşünme, akıl yürütme, algılama ve sonuç çıkarma yeteneklerinin tamamı (TDK, 2018) olarak tanımlanmıştır. Başka bir anlatımla zekâ, soyut düşünebilme, sorun çözüme, değişimlere uyum sağlama ve yaratıcı düşünebilme yeteneğidir. Bireyin ortaya çıkan yeni durumlar karşısında, önceki deneyimlerinden yararlanarak gereğini yapmasıdır. Zekânın doğrudan bir varlık olmayıp bir eylem ve eser olması onun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (Sayar ve Dinç, 2011: 85).

Akıl ile zekâ kavramları ayrı olmakla birlikte, elbette bunlar arasında bir ilişki bulunmaktadır. Her şeyden önce zeki insanlar akıllarını daha iyi kullanırlar. Diğer taraftan zekâsı yüksek olan kişiler de çoğu zaman akıllı olarak nitelendirilirler. Başka

bir görüşe göre, kişilerde aklın varlığı ve tezahürü, zekânın varlığı anlamına gelmeyebilir. Ancak zekânın varlığı aklın varlığına işaret eder. Her zeki insanın akıllı olduğunu söylemek mümkün iken her akıllı kişinin zeki olabileceğini söylemek mümkün olmayabilir (Karagül, 2011).

Descartes, akıl ve zekânın birbirinden ayrı kavramlar olduğunu, iyi hüküm verme ve doğruyu yanlıştan ayırt etme yetisi olan aklın bütün insanlara eşit dağıtıldığını ancak insanların farklı zekâlarda yaratılmış olduklarını kabul eder (Descartes, 2010: 3). Psikologlara göre, zekâ öğrenebilme yeteneği olup bireyin zekâsı, öğrenim yeteneğinin genişliği ve çeşitliliği ile ilgilidir. Yani bu görüşe göre, çok öğrenen az öğrenenden daha zekidir (Özgülven, 1994: 163)

Benzer bir ilişki düşünme ile zekâ arasında bulunmaktadır. Düşünme, duyumlardan ayrı aklın kendine özgü durumu olup, bir şeyleri karşılaştırabilme, onlar arasında ayrımlar yapabilme veya ilişkiler kurabilme yetisidir (TDK, 2018). Gerçek nesnelere yerine, onların simgelerini kullanarak yapmış olduğumuz zihinsel işlemler, düşünme olarak nitelendirilir. Bir bakıma düşünerek sorunlara çözüm bulmaya çalışırız. Bireyin sahip olduğu zekâ seviyesi ve öğrenme şekli onun düşünme şeklini ve boyutunu etkiler. Düşünme işlevi ise, belirli bir öğrenme şekli sonunda oluşur (Topçu, 1999: 373). Örnek, analiz edici düşünme ve sistem düşüncesi gibi.

2.1. İslam Dininde Aklın Yeri

İslam dinindeki aklın önemli bir yeri vardır. Kur'an'da iman için aklın önemi vurgu yapılmaktadır. Kur'an'da akıl sözcüğü isim olarak geçmemektedir. Daha çok eylem anlamında kullanılmakta olup, akıl yerine kalp sözcüğü tercih edilmiştir. Bu anlamda kalp, anlamayı ve düşünmeyi gerçekleştiren bir merkez konumundadır (Esen, 2011: 86). Kısaca belirtmek gerekirse, Kur'an daha çok işlevsel aklı önemsemektedir. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan şey, işlevsel bir akla sahip olmasıdır. Kur'an-ı Kerim'de bir ayette: "Akıllarını güzelce kullanmayanları Allah pislik içinde bırakır" (Yunus/100)! buyurulmaktadır.

İmam Cafer-i Sadık *Buyruğu*'nda, insanda dört hasiyetten bahsedilmektedir. Bunlar: İlimde hayvan, akılda hayvan, fikirde hayvan ve sohbette hayvan. İlimde hayvan olan kişi, dünyada en aşağıdadır. Akılda hayvan kişi, sözünü bilmez. Fikirde hayvan olan ise sohbet has iken ham eder. Sohbette hayvan olan kişi ise sözünü yabana harç eder (Vaktidolu, 2011: 160). Buyruğa göre, insan Hakk'ın emrinden çıktığında, görünürde insan olsa bile manada hayvandır. Böyle insanlara itimat etmemek gerekir.

Mevlânâ'nın akıl konusunda görüşleri Kur'an'la ve İmam Cafer-i Sadık'ın açıklamalarıyla örtüşmektedir. O bir beytinde, "akıl bağlanmıştır da hevâ ve heves dileğini işliyor; hâlbuki akıl işlemeliydi dilediğini" (Mevlânâ, 2000: 187) derken, bazen aklın bağlanabileceğini kabul eder. Bu durumda kişi kalbin istekleri yerine nefsin isteklerini yapmaya başlar. Bu bir bakıma nefsin akla üstün gelmesidir. Göztepe'ye göre, Mevlânâ akli eleştirdiği yerlerde, ona akıldan daha çok zekâ manası yüklemektedir

(2005: 419). İnsan zekâsını yararlı durumlar için kullanabileceği gibi zararlı işler için de kullanılabilir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*'sinde cevherleri beş kısma ayırmaktadır. Bunlar: heyûlâ (eşyanın aslı), suret-i cismiyye, cism-i tabii, nefis ve akıldır. İlk üçü bitişik, son ikisi ise ayrılmış cevherlerdir. Eğer akıl, kendisiyle Allah arasında vasıta olmuyorsa, ona akl-ı küll eğer aklın altında başka akıl yoksa ona akl-ı faâl derler. Akılların en şereflisi akl-ı küll'dür. Daha sonra ona yakın akıllar gelmektedir (Meyan, 2017: 52). Bu açıklamaya göre akıl bir cevher olup, Allah'ın insana bahşettiği değerli bir hazinedir.

3. İlim

İlim sözlükte, bir şeyin doğrusunu bilme, biliş anlamlarına gelmektedir (TDK, 2018). İlim bu anlamıyla, dünyada olup biten olayları konu edinerek, gözlem ve deneye dayalı yöntemler kullanılarak bilimsel bir gerçeklikten yararlanarak sonuç çıkarma olayıdır. Bu anlamıyla bilim ile benzer bir anlamda kullanılmaktadır. İlimden bahsedebilmek için üç soruya cevap vermek gerekir (Atay, 1987: 8): 1) İlim yapmak mümkün müdür? 2) İlim nedir? 3) İlim hangi yol ve yöntem ile öğrenilecektir?

İlim yapmanın mümkün olup olmadığı uzun yıllar tartışılmış felsefi bir konudur. Bu konuda iki karşı fikir bulunmaktadır. Bunlar inançlılık ve şüpheciliktir. Peirce'ye göre inançlar, arzularımızı yönlendirir ve eylemlerimizi şekillendirir. Şüphenin ise böyle bir etkisi yoktur. İnanç zihni hayatımıza yarı-ahenkli bir durum yaratır. Biz bu ahengi üç niteliği ile tanırız: farkına varırız, inanç şüphenin iticiliğini keser ve son olarak alışkanlık tesis etmeyi içerir. Şüphe ise müşkül ve tatmin olmayış durumu olup bizi araştırmaya götürür. Araştırma şüpheden sağlam inanca geçiş sürecidir (Türer, 2003: 28–29)

İlim yapmasıyla, insan diğer canlılardan ayrılır. “İnsan nasıl bir ilim yapmalıdır?” sorusuna bir cevap bulmak gerekir. İnsanın elbette bu konuda bir sorumluluğu bulunmaktadır. Kelâm âlimleri konuya farklı açıklamalar getirmektedirler. Bunlardan bazıları şunlardır: 1) İnsan önce kendisini yaratan Allah'ı bilmelidir, 2) Muhakeme ve delil getirmek ilimden önce gelmelidir, 3) İlk önemli olan şey insanın düşünmeyi istemesidir, 4) İnsana ilk farz olan şey şüphe etmesidir. Ehlisünnete göre, “Allah'ı bilmek en büyük ibadet” olup, insanın önce Allah'ı bilmesi ilmi öncelik taşımaktadır (Atay, 1987: 7).

3.1. İslam Dininde İlimin Yeri

Kur'an-ı Kerim'in ilk ayetinin “Yaratan Rabbinin adıyla oku” (Alak/1) olduğu düşünülürse, İslam'ın ilme ne kadar önem verdiği kolayca anlaşılır. Başka bir ayette: “İnsanı yarattı, ona beyanı (düşüncesini açıklamayı) öğretti” (Rahman/4) buyurulmaktadır. İslam'da ilme, öğrenmeye ve düşünmeye verilen önem, aslında insana verilen önemin bir başka göstergesidir (Kocabaş, 1996: 71–72). İnsanı kendisine yeryüzünde halife kılan Allah, insana aklını kullanmayı ve bir bakıma düşünmeyi emretmektedir.

İlmin kapısı sayılan Hz. Ali, “Ey Kümeyle! İyi dinle, ilim maldan daha hayırlıdır. Çünkü ilim seni korur, oysa mala gelince, sen malı korumak zorundasın. İlim hâkimdir, mal ise, ilmin hakkında hüküm verdiği bir mahkûmdur, mal, harcanınca tükenir, azalır. Oysa ilim, verildikçe çoğalır (Gazâlî, 2015: 30) diyerek ilmin maldan daha önemli olduğunu bildirmektedir.

İnsanın diğer varlıklardan üstünlüğü ilimle olduğu gibi, insanlar arasında üstünlük ölçüsü de ilimlemdir (Canbulut, 2018). Bir ayette: “De ki: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?” (Zümer/9) buyurulmaktadır. Gerçek ilim, Kur’an-ı Kerim’in de belirttiği gibi, her şeyi Cenab-ı Hakk’ın adıyla okuyabilmektir (Topbaş, 2018). İlmin gerçek gayesi “ahsen-i takvîmi” görmek ve onu anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda, ilmin gayesi ile yaratılışın gayesi birbirine benzerlik göstermekte olup, insanın kendisini ve kâinatı tanımasını öngörmektedir.

İlim, insanı olgunlaştırıp “kâmil insan” haline getirme amacına hizmet etmelidir. Bu bağlamda, başkalarına ilim öğreten âlimlere saygılı olmak, İslam’ın değer verdiği hususlar arasında yer almaktadır. Hz. Muhammed bir hadisinde, “Ben ancak bir muallim olarak gönderildim” (İbn Mâce, 1980: Mukaddime, 17: h. no: 229) diyerek, ilim, öğrenme ve öğretmenin önemini ortaya koymaktadır. Âlemlere rahmet olan Hz. Muhammed’in güzel ahlakı tamamlamak gönderilmiş olması, ilmin aynı zamanda “ahlaklı insan yetiştirmek” olduğunu göstermek bakımından önemlidir.

Bir tasavvuf şairi Yunus Emre ilim gerçeğini bir şiirinde ne kadar da güzel ifade etmektedir (Tatçı, 2018):

İlim ilim bilmektir,
İlim kendin bilmektir,
Sen kendini bilmezsen,
Ya nice okumaktır.

...

Yûnus Emre der hoca
Gerekse var bin hacca
Hepsinden iyisi
Bir gön(ü)le girmektir

4. Hacı Bektaş Veli Öğretisinde Akıl

Hacı Bektaş Veli, gerçeği insanda arayan, Hakk’ı kendi, kendi özünü de Hakk’ta bulan bir hakikat insanıdır (Gülçiçek, 2003: 267). Onun öğretisi, Alevi-Bektaşî toplumunun inanç felsefesini oluşturur. *Kitabü’l-Fevâ’id*, *Fatiha Suresi Tefsiri*, *Şathiyya*, *Hacı Bektaş’ın Nasihatleri*, *Besmele Şerhi*, *Hadis-i Erba’in Şerhi*, *Makâlât-ı Gaybiyye* ve *Kelîmât-ı Ayniyye* gibi eserlerin Hacı Bektaş Veli’ye ait olduğu belirtilmektedir (Güzel, 1994: 18, 19). Bazı eserlerin ona ait olduğu konusunda şüpheler olmakla birlikte, *Makâlât*’ın Hacı Bektaş Veli’nin eseri olduğu bilinmektedir (Coşan, 1996: XI).

Makâlât incelenerek, Hacı Bektaş Veli'nin akıl ve ilimle ilgili fikir ve düşünceleri bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Makâlât içinde akıl farklı bölümlerde değişik anlamlarda geçmektedir. Hacı Bektaş Veli aklın korunması yönünde şu açıklamaları yapmaktadır: "...kişi daima gönül şehrinin aramalı ve gafil olmamalıdır. Aklın üç koruması vardır; riya ile tamahı gönül şehrinde çıkarılır. Aklın birinci koruması sabır, ikincisi utanma ve üçüncüsü kanaattir. İşte şeytan bu üç korumadan korkar ve mağlup olduğu da bunlarla bilir. Bunlar ulu kimselerdir ve aklın askerlerindedir." (TDV, 2011: 67). Hacı Bektaş Veli'ye göre akıl değerlidir ve onun korunması gerekir. Yani akla kalkan olacak üç önemli şey sabır, utanma duygusu ve kanaat olup, Hacı Bektaş Veli bunları akli koruyan askerler olarak görmektedir.

Hacı Bektaş Veliye göre, "akıl yeryüzünde Allah'ın terazisidir." (TDV, 2011: 129). Birey bu terazi sayesinde iyiyi ve kötüyü tartar, doğruyu yanlıştan ayırt edebilir. Kur'an-ı Kerim'deki ayetlere bakıldığında, ayetler içinde "akıl etme", "akıl erdirmeye", "temiz akıl sahipleri", "akıllanmayacak mısınız?" gibi kelimeler yer alır (Kuranfihristi.net). İslam dini, insan aklını kullanarak kâinatı keşfetmesini ve Kur'an'ı anlamak için çaba sarf etmesini öngörür. Böylece insanoğlu Allah'ın koyduğu yasaları keşfeder ve Allah'ın büyüklüğünü idrak eder.

Akıl sahibi olmak gerçekleri görmek ve anlamaya çalışmaktır. Ancak Allah dilediğini hidayete ulaştırır. Bir ayette: "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar" (Bakara/269) buyurulmaktadır. Bu akıl sahipleri Allah'ın veli kullarıdır. Onlar sırrı hakikate ermişler, Hakk ile Hak olmuşlardır. Hacı Bektaş, Allah'ın veli kulları arasında yerini almıştır.

Sıradan insan diğer canlılarla kıyaslandığında, akıllı olmakla birlikte her şeyi bilme kudretinden yoksundur. Allah'ın yeryüzündeki halifesi olan kâmil insan, kendi yaratılış gayesini kavramış ve buna uygun hareket eden bir akla (Akl-ı küll) sahiptir (uludağ sözlük, 2018). Ancak her şeyi bilen ve gören tek Allah'tır. Hacı Bektaş Veli buna dikkat çekerek buyurur ki: "Görmedin mi ki, göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini Allah bilir? Fısıldaşmakta olan üç kişiden dördüncüleri mutlaka Allah'tır... Allah onlara yaptıklarını kıyamet gününde haber verir. Çünkü Allah her şeyi hakkıyla bilir" (Mücadele/7).

Hacı Bektaş Veli'nin öğretisine göre, ilk kapı Şeriattır ve Şeriat kapısının birinci makamı iman etmektir. İslam inancında iman getirmek "Amentü" ile özetlenir: Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, kaza ve kadere inanmaktır. Hacı Bektaş Veli imanın akıl üzere olduğunu söyleyerek şu açıklamaları yapmaktadır: "Her kim ki imanın ten veya can üzere olduğunu söylese hatadır. Bilmek gerekir ki arifler katında iman akıl üzeredir. Marifet ise gönül üzeredir. Eğer birisi Tanrı'ya gönülden şehadet edip inanmazsa münafıktır." (Coşan, 1996: 9). Hacı Bektaş Veli'nin bu

düşüncesi İslam’da iman düşüncesinin özünü oluşturur. Yani İslam dinine göre, akli delillere dayanarak iman etmek (tahkiki iman) makbul sayılırken, körü körüne iman etmek (taklidi iman) pek makbul sayılmamaktadır (Esen, 2011: 95).

Hacı Bektaş Veli’ye göre, “Rahman’ın aslının iman, şeytanın aslının ise şüphedir. İmana şüphe katılmamalıdır. Akıl sultan olup onun vekili şeytandır. Eğer sultan giderse yerine vekil kalır. İman hazine, şeytan ise hırsızdır. Hazine bekçisi gidince hırsız hazineyi götürür” (TDV, 2011: 68). Başka bir benzetmeye göre: “İman süt, akıl bekçi, şeytan ise köpektir. Bekçi gidince köpek sütü içer” (Coşan, 1996: 9). Bunların üçünü de bir evde düşünmek gerektiğini belirterek, imanın evin içinde perişan edilmemesi gerektiğinin altını çizer. Hacı Bektaş Veli, Tanrı dostlarına inanmayı da imandan sayar. Zira Tanrı dostları miskinliği kabul etmişlerdir. O halde her ne var ise ihlasla iman getirmekte vardır.

“Marifetin Cevabın Beyan Eder” başlığı altında gönülden bahsedilir: Gönül büyük bir şehir olup yüce Allah arşa değin ne yarattıysa o şehirde bulunur ve o şehre sığar. Gönülde biri rahmani diğeri şeytani olmak üzere iki sultan vardır. “Rahmani sultanın adı akıl, vekili imandır, komutanı miskinliktir. İmanın bekçileri olan muhafızlar: ilim, cömertlik, hayâ, sabır, perhizkâr olma, korku ve edeptir” (Coşan, 1996: 21). Hacı Bektaş Hacı Bektaş Veli’ye göre, marifetli insan gönlünde rahmani sultana yer vererek ona imanı vekil kılar. İmanı miskinlik komutanı bekler. Miskinlik komutanının muhafızları, ilim, cömertlik, sabır, edep ve hayâ ile Allah’tan korkarak rahmani sultanın gönlünde kalmasına yardımcı olurlar.

Hacı Bektaş Veli, marifetin beş giysisini; ilham, anlayış, aşk, şevk ve muhabbet (TDV, 2011: 86) olarak sıralar. “Marifet cana değdiği zaman can dirilerek akla uygun gelir ve geleni gideni anlar. Her şey can ile dirilir yani can marifetle dirilir. Marifetli can, erenler canıdır. İnsanlar günah işleyebilirler ancak üç kişinin günahları yazılmaz. Bu kişiler: Ergenlik çağına gelmemiş çocuklar, uyuyan kişiler ile delilerdir (Coşan, 1996: 21-22). Bunların günahlarının yazılmama nedeni akla dayandırılmaktadır. Ergenlik çağına gelmemiş çocuklar aklını tam olarak kullanamazlar, uyku halinde akıl devre dışı kalır, delilerde ise akıl noksanlığı bulunmaktadır.

Hacı Bektaş Veli’ye göre, insanın akıllı olması bile bazen yeterli değildir. Asıl olan insanın gönül gözünün açık olmasıdır. “Hak Teâlâ insana dört göz vermiştir. Bunlardan ikisi başta diğeri ikisi ise insanın gönlünde yer alır. İnsan baş gözüyle halkı, gönül gözüyle ise Halik’ı görür” (TDV, 2011: 90). Kur’an-ı Kerim’de, “Onları, hidayete çağırırsanız, duymazlar. Onların sana baktıklarını sanırsın. Oysaki onlar görmezler.” (Araf/198) ayetinde buyurulduğu gibi, gönül gözü açık olmayan insanlar gerçekleri ve Hakk’ı göremezler.

Hacı Bektaş Veli’ye göre, “akıl iki tarafı kesen kılıca benzer” (TDV, 2011, 101). Yani insan aklıyla iyilik yapabileceği gibi, kötülük de yapabilir. “İman sermayeye ve Cenab-ı Hakk’ın buyurduğunu yapmak kâr etmeye, imansız kalmak sermayeden

zarar etmişe benzer (TDV, 2011: 101). Bu bağlamda “akıl aya, marifet güneşe benzer” (Coşan, 1996: 34). . Yani sadece akıllı olmak yetmez. Eğer akıl ışığını marifet güneşinden alırsa, ay gibi parlak olur. Talihli kimseler aklını kullanarak canını gafletten uyarırlar. “İnsan vücudunda us, akıl, anlama gücü, ilham, hidayet, fikir, endişe vardır ama bunlar görünmezler” (TDV, 2011: 106). Bunları görünmüyor diye inkâr etmek olmaz. Bunları görmezlikten gelmek akılsızlık ve gafletin ta kendisidir.

Allah insanlara birçok nimet vermiştir. Yere, göğe, kıyamete, cennete, yaratılanlara, Kur’an’a, Veli kimselere bakarak, Allah’ın saltanatını, heybetini, büyüklüğünü, fermanını, şanını ve hazinelerini görmek mümkündür. Hacı Bektaş Veli, “Âdem’in Özelliklerini Bildirir” bölümünde ayrıntılı şekilde Âdem peygamberin nasıl yaratıldığını anlatır. Bu bölümde yine akıldan bahsedilir. Âdem yaratıldığında sağ yanına baktı ve üç güzel kimse gördü. Bunlara adını ve yerlerini sordu. “Birincisi adının akıl olduğunu ve yerinin baş ile beyin arasında, ikinci edep ve hayâ olduğunu ve yerinin yüz üstünde, üçüncü adının ilim olduğunu ve yerinin göğüs içinde olduğunu söyledi. Bunlar yerine girdiğinde Âdem rahatladı.” (Coşan, 1996: 47). Sol yanında üç kötü kimsenin ise “öfke, aç gözlülük ve kıskançlık” olduğunu öğrendi. Onlara yerlerini sordu. “Öfke yerinin baş ile beyin arasında olduğu ve kendisi gelince aklın gideceğini, aç gözlülük gelince edep ve hayânın, kıskançlık gelince ilmin gideceğini bildirdi” (TDV, 2011: 118). Kısaca belirtmek gerekirse, insanın öfkeli durumlarda akli melekelerini kullanamayacağını bilmek gerekir.

Hacı Bektaş Veli, insanın yaratılışını anlatır: “Onuncu gün çocuğa can girer. Cenab-ı Hak çocuğa akılı da verdiği için artık insan yaratılmasının fermanı çıkmıştır. Bu yaratılışın üç manası olup, kimde olursa akılı tamamdır yoksa aklının olmadığı söylenebilir. Bunlar: “kendini bilmek, toprak olmak, kabri mesken edinmektir. Bu üç şey kimde varsa o çok büyük kimsedir” (TDV, 2011: 126–129). Bitkiler ve hayvanların da canı vardır ama onların akılları yoktur. İnsan akılı sayesinde cüzi iradesini kullanarak karar verir. Ancak insan kendisinin fani olduğunu ve bir gün geldiği yere döneceğini aklından çıkarmamalıdır.

Hacı Bektaş Veli’ye göre, “akıl dört türlü nurdan yaratılmıştır: ay, güneş, Sidret’ül Münteha ve arş nurudur. Cenab-ı Hak insana bunca nimeti akıl sahibi olmasından ötürü vermiştir. Kimin gönlünde akıl nuru varsa iyi, yoksa kendisine dahi faydası yoktur. Allah katında da yeri yoktur”(Coşan, 1996: 53). “Allah insanı üç karanlıktan yarattı ama akıl, ilim ve marifet nuruyla aydın kıldı”(TDV, 2011:129). Cenab-ı Hak nasıl dünya karanlığını ay ve güneş ile aydınlık kıldıysa, insanoğlunu da akıl, ilim ve marifet nuru ile aydınlık kılmak gerekir.

Makâlât’ta, akıl farklı bir şekilde yine aya benzetilmektedir. “O hem artar hem eksilir. Fakat akıl tamam olunca ne artar ne eksilir” (Coşan, 1996: 54) derken, ayın farklı konumlarına (dolunay, yarım ay, ilk dördün, ikinci dördün gibi) dikkat çekildikten sonra, aklın da buna benzer bir gelişme gösterdiği benzetmesine yer verilmiştir. Ay karanlıkları aydınlatan bir gezegendir. Akıl da gönlü aydınlatır ve bizim gerçekleri görmemize yardım eder.

5. Hacı Bektaş Veli Öğretisinde İlim

Hacı Bektaş Veli'nin *Makâlât*'ı besmele ile başlar. Allah'ın Resulüne ve Ehl-i Beytine salat ve selam getirildikten sonra, "...cehaleti sevmeyen ve her türlü ilim hazinelerinin sahibi olan, din meşalesini elinde tutan, kandil gibi iman nurunun yağı, erenler durağı Sultan Hacı Bektaş Veli"(TDV, 2011: 43) diyerek devam eder. Hacı Bektaş Veli, cehaletin düşmanı ve ilim sahibi birisi olarak görülür. Hacı Bektaş Veli'nin bir kandile benzetilmesi de bir tesadüf değildir. Onun yağ gibi erirken kandil gibi etrafına ışık vermesi anlamlıdır. "Yahya bin Muaz buyurur ki "İlmi ile âmil olan âlimler, Müslümanlara analarından babalarından daha şefkatli, daha merhametlidirler... Ana-baba çocukları dünya belalarından, âlimler ise Müslümanları ahiret ateşinden korurlar (İslam Âlimleri Ansiklopedisi, 2018).

Öğretide sayılan "Dört Kapı" içinde sıralanan "Kırk Makamı" başarı ile tamamlayanlar hakikatin sırlarına ermiş olurlar. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olarak sıralanan dört kapı içinde yapılması gittikçe zorlaşan kazanımlar yer almaktadır. Şeriat kapısının ikinci makamı "ilim öğrenmek", marifet kapısının yedinci makamı ise "bilgi sahibi" olmaktır (Coşan, 1996: 11, 17; TDV, 2011: TDV, 2011; 72, 78. Yani Şeriatla ilim öğrenmek iman etmekten sonra, ibadet etmekten önce gelmektedir. Bu Hacı Bektaş Veli'nin ilme verdiği önemi göstermektedir. Hacı Bektaş Veli'ye göre, ilim insanı olgunlaştırmalı ve Hakk'a yaklaştırmalıdır. Marifetli insan bilgi sahibi olan kişidir. *Makâlât*'ta bunlar arifler olarak tanımlanmaktadırlar.

Allah her yarattığı kuluna farklı bir ilim vermiştir. Sıradan insanlar, veliler ve peygamberlere verilen ilimler derece itibariyle birbirinden farklılık göstermektedir. Musa peygamber ile Hızır kıssası bu açıklamaya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Musa Peygambere verilen ilimle Hızır'ın sahip olduğu ilmin farklılığı, onların ayrılımlarına sebep olmuştur. Hızır'ın ayrılırken Musa peygambere geminin kenarında su içen bir kuşu göstererek: "Ey Musa senin ve benim ilmim Allah'ın ilmi yanında su kuşun okyanustan gagasıyla aldığı su damlası kadardır" (Gül, 2017: 28) sözü Allah'ın sahip olduğu ilmin kudretini anlamak bakımından çok anlamlıdır.

Horasanlı sultan Hacı Bektaş Veli, marifet ehli ariflerden bahsederken, "arifler katında her sözün üç ön yüzü, bir ardı vardır. Arif olmayanlar bilmediklerinden dolayı sözün ardını söylerler de mahcup olurlar" (TDV, 2011: 51) buyurmaktadır. Yani ancak arif olan sözün ön yüzünü anlayabilir ve utarılacak bir şey söylemez. Arif insan, ilmi yanında nefsinin bilen kimsedir. Yani alçak gönüllüdür. Yunus Emre'nin deyimiyile arif kişi, "kendini bilendir." Herhangi bir kimsenin konuşmasından onun arif olup olmadığını bir dereceye kadar anlamak mümkündür.

Miskinlik (yumuşak huylu olma), sufiğin belirtilerindedir. Hacı Bektaş Veli, "miskinliği seven ilmi sever, ilmi dileyen marifeti sever. Marifeti dileyen canı sever. Canı dileyen akli sever ve akli dileyen yüce Allah'ı sever" (TDV, 2011: 60) derken, ilim öğrenen kişinin alçak gönüllü olması gerektiğini bir kez daha vurgular. İlim sa-

hibi kişi marifetli kişidir. Marifetli insan, canı ve aklı sever. Akıselim düşünenler de kendisine akıl veren yüce Allah'ı sever. *Makâlât*'ta ilim ve akıl kavramları burada olduğu gibi bazen birlikte ele alınmıştır.

Hacı Bektaş Veli, "Ariflerin Tevhidi" bölümünde âlimlerden ve ilimden bahseder. Âlimler şöyle buyurmuştur ki "İlim üçtür: muhkem ayetler, kesin farzlar, bunların dışındakiler" (TDV, 2011: 94). Hz. Peygamber buyurur ki "İlim üçtür. Beyan olunan ayetler, sağlam farzlar, sabit sünnetlerdir" (Coşan, 1996: 33). Bu üç ilmi bilenler ulu kişilerdir. Hacı Bektaş-ı Veli'ye göre, "Akıl aya, marifet güneşe ve ilim yıldızlara benzetir" (TDV, 2011: 101–102). Yıldızlara bakıldığında onları sayamayız. İlim yıldızlar gibi sonu olmayan bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan yıldızlar nasıl ışık saçarak evreni aydınlatırlarsa, Allah'ın ilmi de bütün kâinatı kuşatarak karanlıkları aydınlatır.

Marifet kavramı, Hacı Bektaş Veli'nin önemle üzerinde durduğu kavramlardan birisidir. Ona göre, "Marifet ağacının başı tevhittir. Özdeki imandır. Kökü tevekkül, budakları nehiy, suyu korku ve ümit, yemişleri ilim, yeri müminlerin gönlüdür" (Coşan, 1996: 38). Hacı Bektaş Veli, ilmi müminlerin gönlünde dikili bulunan marifet ağacının yemişlerine benzetmektedir. Ancak bu marifet ağacını korku ve ümit suyu ile sulamak gerekmektedir. Başka bir anlatımla akıl ve ilim sahibi kişiler ümit ile korku arasında olmalı, başkalarına karşı mütevazı davranış sergilemelidirler. Zira Allah kibirlenenleri sevmez. Şeytanın da ilmi vardı ama kibirlenerek onu kaybetti.

6. Sonuç

Hacı Bektaş Veli bir halk eğitimcisi olup, akla ve ilme değer veren bir hakikat insanıdır. *Makâlât*'ında onun cehaleti sevmeyen ve ilim hazinelerinin sahibi olduğundan bahsedilmektedir. Bu açıklamalardan Hacı Bektaş Veli'nin hem tasavvuf hem de akla dayalı bilimler konusunda iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Anadolu'ya özel bir görevle gönderildiği düşünülen Hacı Bektaş Veli bu görevini başarı ile tamamlamıştır. Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında onun gayret ve çabalarının olduğu bilinmektedir (Kemaloğlu, 2012: 113).

Makâlât'ın çeşitli bölümlerinde aklın önemi üzerinde durulmuştur. Akıl, yeryüzünde Allah'ın terazisi kabul edilerek, insanın aklı sayesinde gerçeklere erişebileceği varsayılmıştır. Hacı Bektaş Veli'nin bu yönüyle kadercı olmayıp akılcı bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir. *Kur'an* ayetleri incelendiğinde, İslam dininin gerçekte insan aklına önem veren akılcı bir din olduğu anlaşılır. Hacı Bektaş Veli sabır, utanma ve kanaat ile aklın korunması gerektiğine inanır. Öyleyse insan gafil olmamalıdır. İman akıl, marifet gönül üzeredir. Bir kişi gönülden inanmaz ise münafıktır. Hacı Bektaş Veli, insanları derece itibarıyla dört grupta (Abitler, Zahitler, Arifler ve Muhipler) ele alarak her birisinin ibadetlerinin farklı olduğunu belirtir. Ona göre en büyük ibadet ihlas ile "Ya Rabbi" diyebilmektir. İbadet etmede en önemli husus ise samimiyettir.

İmana şüphe katılmamalıdır. Zira şeytan insanın aklını çelmek için gayret gösterir. İman, akıl ve şeytan bir aradayken akıl imanı korumazsa, şeytan imana zarar verir. Akıl rahmani olup aklın bekleşisidir. Gönül içinde rahmani sultanın adı akıl olup vekili imandır. Hacı Bektaş Veli'ye göre, ergenlik çağına gelmemiş çocuklar, uyuyan kişiler ve deliler günah işlese bile bunlar yazılmazlar. İnsan, aklıyla yere, göğe, yaratılanlara bakarak, Allah'ın saltanatını, heybetini, büyüklüğünü, hazinelerini görür. O iki tarafı keskin bir kılıca benzer. İyi yönde olduğu gibi kötü yönde de kullanılır. Akıl ile öfkenin yeri baş ile beyin arasında olup, öfke geldiğinde akıl gider. Anne karnında çocuğa akıl verildiğinde, yaratılışın fermanı çıkmış demektir. Allah akli farklı nurlardan yaratmış ve insana bunca nimeti akıl sayesinde vermiştir.

Hacı Bektaş Veli akıl kadar ilmi de önemsemektedir. Şeriat kapısının ikinci makamı ilim, üçüncü makamı, amel etmektir. Yani ona göre ilim amelden önce gelmektedir. Marifet kapısının yedinci makamı bilgili olmaktır. Ancak bu kapının sahibi arifler bir sözün ön yüzünü görebilirler. Onlar miskinliği ve ilmi severler. Bu bakımdan âlimlere anne-babadan daha çok saygı göstermek gerekir. Zira onlar insanı cehennem ateşinden korurlar. İlim; muhkem ayetler, kesin farzlar ve bunların dışındaki bilgilerden oluşur. İlim, sayılamayan ve karanlıkları aydınlatan yıldızlar gibidir ve ilim marifet ağacının yemişidir.

Kısacası, Hacı Bektaş Veli gerçekte akıl ve bilim adamıdır. Onun öğretisi, yetişkin eğitiminde örtük program; akıl ve ilim sahibi gençler yetiştirmede kaynak; ahlak ve irfan sahibi çocuklar yetiştirmede rehber; temiz bir toplum oluşturmada anahtar niteliği taşımaktadır. Hacı Bektaş Veli'nin *Makâlât*'ında geçen ruh, can, arif, âşık gibi kavramlar başka bir araştırmanın konusu olabilir.

Kaynakça

- Aktaş, Çiğdem (2000). "Toplumsal Açından Erenlerin Ser Çeşmesi: Hacı Bektaş Veli", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Ankara: 14, 199–231.
- Atay, Hüseyin (1987). "Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29 (1), 1–39.
- Alak Suresi (2018). "Ayet Meali", Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B11>
- Araf Suresi (2018). "Ayet Meali", Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B11>
- Bakara Suresi (2018). "Ayet Meali", Erişim tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B11>
- Bayar, Volkan ve Bayar Saadet Aylin (2014). "Erdemli İnsan Yetiştirme Modeli: Hacı Bektaş-ı Velî Felsefesinden Çağcıl Eğitim Sistemleri İçin Bazı Çıkarımlar", *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi*: Teori ve Uygulama Ankara: 5 (9), 19–42.
- Bozkurt, Turan (2011). *Hünkâr Hacı Bektaşî Velî*, İstanbul: Yılmaz Basım.

- Canbulat, Mehmet (2018). “İslam’ın ilme verdiği önem”, Erişim tarihi: 10.10.2018 <http://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/VaazHizmetleri/%C4%B0slam%C4%B1n%20C4%B0lme%20Verdi%C4%9Fi%20C3%96nem-I.pdf>
- Coşan, Esat (1980). *Makâlât*, (Sadeleştiren: Hüseyin Özbay), Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Çelik, Hasan (2014). “Alevilik ve Bektaşilikte Gönül Eğitimi”, *Hünkâr Alevilik Bektaşilik Akademik Araştırmalar Dergisi*, Çorum: 1, 83–100.
- Descartes, René (2010). *Metot Üzerine Konuşma*, (çev: Atakan Altınörs), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Esen, Muammer (2011). “Kur’an’da Akıl-İman İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2), 85–96.
- Gâzali, İmam (2015). *İhyâu Ulûmi’-d-Din* (Terceme: H. Ünal), İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Göztepe, Yüksel (2005). “Mevlânâ Celâleddin Rumî’nin Akla Eleştirel Bakışı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Ankara,6(14), 417–438.
- Gül, İbrahim (2017). “Alevî-Bektaşî Cemlerinde Erkân ve Sürek Farklılığı (Herne Cemevi Örneği)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. Ankara, 82, 25–41.
- Gülçiçek, Ali Duran (2003). “Hacı Bektaş Veli’nin Yaşam Felsefesi, İnanç ve Öğretisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, 27, 267–279.
- Güzel, Abdurrahman (1994). “Hacı Bektaş Veli’nin Hayatı ve Eserleri”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 1, 15-21.
- İbn Mace, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid, Es Sünen (1980). “Mukaddime 17”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul.
- İslam Âlimleri Ansiklopedisi* (2018). “Yahyâ Bin Muâz-I Râzî”, <http://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslam-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/YAHYA-BIN-MUAZ-I-RAZI/1568> Erişim: 28.11.2018.
- Karagül, Mehmet (2011). “Akıllı ve Zeki kimdir: Akıl ve Zekâ İlişkisi”, <http://karagul.org/serb-yaz%C4%B1/35-akil-zeka.html>, Erişim: 20.10.2018.
- Kemaloğlu, Muhammet (2012). “Selçuklular Döneminde Anadolu’nun Türkleşmesi-İslamlaşması ve Hacı Bektaş Veli”, *Alevilik- Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Ankara: 5, 111-140.
- Kocabaş, Şakir (1996). “İslam ve Bilim”, *Dîvân İlmî Araştırmalar*, İstanbul: 1,(1): 67- 83.
- Korkmaz, Sıddık (2011). “Hacı Bektaş Velî Öğretisinde İtikadî Unsurların Menşei”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara: 59, 119-134.
- Mevlânâ Celâlettin (2000). *Dîvân ve Kebîr*, Haz. Abdalbâkî Gölpınarlı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Meyan, Faruk (2017). *Mârifetnâme* (Tam Metin), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Mücadele Suresi (2018). “Ayet Meali”, Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B1>
- Özgüven, İbrahim, Ethem. (1999). *Psikolojik Testler*, (3. Baskı), Ankara: PDREM Yayınları.
- Rahman Suresi (2018). “Ayet Meali”, Erişim tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B1>
- Sayar, Kemal, Dinç, Mehmet (2011). *Psikolojiye Giriş*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Tatçı, Mustafa (2018). “Dîvân-ı Yûnus Emre”, (M. Ocak), Erişim tarihi: 6.10.2018. <https://www.muzafferozak.com/PDF/Kitaplar/YunusEmreDivani.pdf>
- TDK (2018). “Akıl”, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b9fa6309d2f66.30757664 Erişim: 6.10.2018.
- . (2018). “Zeka”, Erişim Tarihi: 6.10.2018. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=zek%C3%A2&uid=58140&guid=TDK.GTS.5b9faa298f30c4.80406626
- . (2018). “Düşünme”, Erişim Tarihi: 6.10.2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ba011216ab9a9.57751589
- . (2018). “İlim”. Erişim Tarihi: 6.10.2018. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bb74f97a9f410.65282609
- TDV (2011). *Makâlât*, (Haz. A. Yılmaz, M. Akkuş ve A. Öztürk), Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topbaş, Osman Nûri (2018). “O’na talebe olabilmek”, *Yüzakı Dergisi*, Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://www.yuzaki.com/2018/01/yuzakidergisi-sayil55-ocak-2018-osman-nuri-topbas-hocafendi-makale1-ona-talebe-olabilmek/>
- Topçu, Emel (1999). “Zekâ Öğrenme ve Düşünme”. *Dini Araştırmalar*, Ankara:2(5),365–376.
- Türer, Celal (2003). “Charles S. Peirce’ün Epistemolojisi”, *Bilimname*, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi: II, 2, 23-52.
- Uludağ sözlük (2018). “Akl-ı küll”, Erişim Tarihi: 10.10.2018. <https://www.uludag-sozluk.com/k/akl-%C4%B1-k%C3%BCII/>
- Vaktidolu, A.A. Atalay (2011). *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, (17. Basım), İstanbul: Can Yayınları
- Yunus Suresi (2018). “Ayet Meali”, Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B1>
- Zümer Suresi (2018). “Ayet Meali”, Erişim Tarihi: 6.10.2018. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/ak%C4%B1>

